

Земля

Петро Панч

Біжать дві колії, а з боків весною вмиті озимі та рожева ярина. Доріжка вузенька, і коли вона постелеться в долину, назустріч вискочать молоденькі хатки, а далі, як худоба на толоці, хліви, хати, клуні.

Мозолівка: хутір хат на сто.

За лісом — Гаврилівка, а під лісом — маєток.

Тепер говорять: "Бувший Бугайської".

Діди були панів Бугайських, а внуки — радянські.

Визирали мозолівці через помережені павутинням вікна на поле й щоразу дивувалися:

— Перед носом земля, а сіють гаврилівці.

А в неділю на дубках (вулиця від поля) Назар Кардаш погляне навколо та ніби бритвою:

— Ех, і земелька ж, хлопці! Тільки ледаща, анахтема: лежить собі, як перина, а нема, щоб підстрибнула та мозо-лівцям просто в рот: "Не турбуйтеся, мовляв, кушайте на здоров'ячко".

Мозолівці суплять брови, як старі стріхи, плюють насінням:

— Розумний!

А Роман, як делегат — за всіх:

— Набридло вже й їздити.

— До Бугайської на поклони? — питає Назар.

— Може, хто й туди їздив, а я й по комітетах уже лазив. А з гурту, між іншим:

— Застав дурня богу молитися, то він і лоба наб'є.

— А звісно,— говорить Назар,— гаврилівці, мабуть, не молилися богу, а зачули волю, загнали зразу плуга та й їдять тепер хліб, а як я казав: "Хлопці, берімо землю, вона наша, ми ж орендували",— так чухатися почали: "Та чи ноно ж оце надовго, та треба попереду барині спитати..." Ііарині! Е-ех ви, еліменти.— Слідом за цим Назар роздрато-нано плюнув і додав: — Возили, возили крашанки по всіх усядах, аж доки гаврилівці усю землю до себе пригорнули, а ми все — бариня.

А хтось каже:

— Лука он і вчора їздив до неї. Лука ніяковіє:

— Так я так собі — по дорозі заїхав, ну й питаю: "Як же воно буде з землею, що ото гаврилівці загарбали?"

— А ти масла возив? Дратуються старі:

— Назаре, придерж-бо язика за зубами. Кажі, Лука, що ж вона, як?

— Говорить, одним словом,— виженіть їх к такій-то ма-' тері, й більше нічого, а я проти вас — боже сохрани.

— Нехай вона батькові своєму розкаже,— знову встряє Назар.— Виженіть!

Розумна— яка — люди третій рік як орють, а вона нацьковує дурнів... Ото залишилося коло економії десятин з сотню, так хоч цієї не прогавте.

Лука був у місті, знає і задоволено кидає: .— Балакай, тебе не спитали.

— А тощо?

— Контора вже зняла в оренду, аж на дев'ять років.— Сказав і оком обвів довкола, мовляв: "От чого я до барині їздив".

Мозолівці аж зацікавилися, а потім замахали руками, як вітряк крилами:

— А хіба я не казав?

— Добалакалися!

Кожен хотів бути провісником, і кожен хотів бути в середині кола. Штовхалися, плювалися насінням і словами, потім роздратовано чвиркали крізь зуби і заздро пробігали очима по чорній ріллі:

— От тепер і постригайте без земельки, а худобу хоч на лисині паси!

— Заріз, та й годі!

— Просиділи революцію на печі,— знову каже Назар, сміючись собі з-під тонкого, як швайка, вуса,— сиділи та гадали, що до вас прийдуть ще просити: "Голубчики, не бійтеся, беріть",— а воно найшлися і без вас люди.

— Та яка ж контора? Лука знав, але й не знав:

— Кажу ж вам — контора*

— Забув?

Хто був у сірих шинелях, допомагають:

— Може — наробраз !?

— Ні, той в Антоновші взяв.

— Може — дохтора, як їх тепер?

— Отже, і ці взяли, тільки десь у другому місці.

— А хто тобі казав?

— Та бариня ж. Андрію, і ти ж там був? Андрій дивиться кудись у поле:

— Я не прислухався. Моє діло — сторона. Назар дратується:

— Теж — "по дорозі"... чоломкнути в ручку?

Андрій Смеркало, що ходив у заможних хазяях, бере сусіда за рукав доброго кожуха й киває вбік головою:

— Ходіте, свате. Гарчить по-собачи: думає, як побував у більшовиках, так і порозумнішав. Один чорт, як світив хлів у твого батька ребрами, так і досі світить. А ми, хлопче, від того, що ручку у барині цілували, не полиняли і в церкві знаємо своє місце. Ходіте. **

Лука додає пошепки:

— Казала, завтра прийде в Мозолівку, тільки не базі-, кайте. Від неї й дізнаємося в акурат.

Потім побігав очима по свитках та шинелях, що залишилися на дубках, і потяг за кожухами.

— Дізнавайтесь! — кинув уже навздогін Назар.— Та свіженького маслечка їй сколотіть!

А Микита й собі на весь писок:

— А то на декохті їй, мабуть, тошно сидіти.

Пані Бугайська — вдова жандармського полковника — сиділа в своєму маєтку аж до осені дев'ятнадцятого року.

— Яка там революція? Звичайний бунт,— говорила вона завжди Смеркалові.— Ось нехай спробують не внести мені за оренду!

Андрій м'яв у руках смушеву шапку й, вихаючи, мов лис хвостом, відповідав:

— Не турбуйтеся, барине, тепер внесуть до фунтика. То раніш ота гнида Кардашова — Назар — мутив усіх, а зараз, як зачув про козаків, так немов заціпило.

— І всім їм заціпить, як ще прийде з військом панич.

— Ну, ото й гаразд! Бо ми й завтра доставимо, а отой комбед без нагая не намовиш.

Балачки провадилися завжди на порозі кухні. Смеркало, не сміючи сісти, стояв посередині, а пані Бугайська, тримаючи на руках болонку, визирала із кімнати.

— А чому ж ви не виселите із села цих бунтарів? — питала вона.

— Ге, звичайно б, виселили, якби не такий час, а то ж бог знає, яка ж воно власть буде... От ви ж газету читаете, чи то правда, що ніби денікінці тікають уже?

— Брехня!

Від того, що Добрармія котилася назад, Бугайська не спала вже декілька ночей, але отак раптом повірити, що це вже й революція, вона не хотіла.

— Брехня, Андрію. Армія ще сильна, щоб заставити за оренду внести.

Але одної ночі Андрій Смеркало, видно, й сам не повірив словам пані. Забрюханий і переляканий, він, не звертаючи уваги на лемент болонок, вперся просто до кімнати пані Бугайської:

— Тікайте, барине, банда йде!

Бугайська в одній нічній сорочці, біла, як болонка, забула й про армію, і про свої сорок років і завертілася по кімнаті дзигую.

— Мілько, Варко, коробки!... Господи, та чому ж Володимира немає?

— Це з військом? — запитав Смеркало, викидаючи на килим білі волани, як піну на берег.— Кажуть, уже й з міста втекли. Скоріше вертіться, барине, щоб хоч за ліс вискочити.

— Мілько, Варко... ах, господи, куди вони поділись... Андрію, лови собачок.

Смеркало забгав поли кожуха за пояс і згріб разом двох, але зразу ж і випустив:

— Хай їм біс — кусаються!

— Ах, господи, Зізі, Бібі! Лови, Андрію, хіба воно дуже, воно ж маленьке!

За півгодини пані Бугайська, тримаючи обіруч болонок, тряслась уже на Смеркаловім возі через Гаврилівку до міста.

За два роки поздихали і Зізі, і Бібі. Саму пані передержувала в місті колишня няня лише тому, що в пані ще були єдвабні сорочки та сукні.

Нарешті няня забрала у пані останню спідницю, а назад принесла шматочок

чорного хліба.

Був ще в пані капелюшок із зеленим колібрі, але це , все, що в'язало її з колишнім світом, що гріло в ній надію. В капелюшку вона* ходила по наряду підмітати базарну площу, в ньому ж ходила збирати трісочки по місту, в капелюшку і довгій сукні прийшла пані Бугайська і до свого маєтку. Як привид, вийшла вона з лісу і, злякано озираючись, попід садом прокралася до будинку. Проходячи повз порожні вікна, які, мов випеченими очима, дивилися на голе дворище, пані Бугайська по дорозі навісила й причинила похряпану віконницю. Стрибаючи по вивернутих цеглинах, вона зайшла на ганок і, мов сова, сіла на порозі.

Сонце із хрустальної блакиті дихало весіннім пушистим духовієм, зазірало в оскалене око облізлого колібрі і гостро блискало в дріб'язках побитого скла. Руїни будинку з облізлими фресками на оголених стінах кімнат, і білий стовп з розбитим ліхтарем на зеленім дворі, і сіра фігура в химерному вбранні на гайку — все це ніби лежало брудним тягарем на весною оновленій землі. І видно було, як природа намагалася заткати руїни під загальний килим.

Просто перед ґанком, на шляху, замаячив фаєтон. На повороті коні круто звернули до маєтку.

Пані це видалося сном.

Очі засвітились, як скельця на сонці. Вона мало не гукнула: "Мілько, Варко, зустріньте пана!"

Коні з мотузяними віжками пробігли у ворота (самі стовпи стояли при дорозі) і поволі зупинилися серед двору.

Пасажи́р, з виправкою військового старшини, стрибнув на траву і господарським оком обвів подвір'я. Довше зупинився на будинку. Що там стояла пані, він помітив лише зараз, і від несподіванки, і від такого колоритного видовища в нього на обличчі відбилось переполохане здивування.

А пані стояла, як загіпнотизована: на її знекровлених устах ніби навіки завмерла усмішка привітної господині.

Розминаючи ногою застигли коліна, пасажир підійшов до ґанку і хотів уже висловити своє здивування, що тут ще є люди, як пані зняла руки й істерично скрикнула:

— Володя! — і впала йому на груди.

Пасажи́р озирнувся на візника, одним рухом поставив пані на землю і застерігаючим голосом зашепотів:

— Тьотю, майте голову на плечах. Чого вас сюди принесло?

Пані хлипала й силкувалася знову положити голову йому на груди,

— Любий мій хлопчику, — уже тихо шепотіла вона, — ти в гості приїхав до тьоті? Але ж...

Він знову стурбовано озирнувся на візника, який випріг коней і зацікавлено розглядав уже пані. Від опудала, що виставляють на коноплях, вона різнилася тільки живими очима, повними радісних сліз

Приїжджий узяв твердо пані за лікоть, і вони зайшли за будинок.

— Ах, Володю,— кинулася вона знову йому на груди, лише заступила їх похилена стіна,— чому ти не прибув тоді з військом? Це ж усе було б ціле, воно ж тобі призначалось,— і вона закохано подивилася в його колючі очі,— ти ж мій єдиний нащадок. А тепер? Ти думав, що я все ще тут живу?

— Цього я не думав,— дратуючись відказав він.— А тепер будемо думати.

В цей момент, крадучися кішкою, поміж дерев у саду замаячив Андрій Смеркало.

Приїжджий нервово закусив гострого вуса й насупив брови. Знічався й Смеркало.

Потім несміливо проговорив:

— Може, хазяїн приїхали?

— Так, хазяїн,— відповів приїжджий, натискуючи голос на останньому слові.

— Значить, від контори?

— І від контори. А ти що — може, теж хотів орендувати?

Пані нетерпіла щось сказати Смеркалові, нарешті запитала:

— А коли ж зберете оренду? Ви ж обіцяли сьогодні. Смеркало забігав зляканими очима по незнайомому, а

той запитливо вставився на пані.

— Ах, Володю, ти не дивися так сердито на нього. Вона нагнула його голову і зашепотіла на вухо. Задоволена усмішка викривила небожеве обличчя.

— Угу,— нарешті протяг він.

Пані також пошепки проговорила й до Смеркала:

— Мій небіж,— і повела очима в бік гостя. Здивований Смеркало теж озвався тільки одним словом:

— Ага-а.

За півгодини пані, умовившись з небожем, що вона зачекає на нього на шляху, як тінь, розтанула на узліссі.

Смеркало ще раз пообіцяв, що завтра вже обов'язково завезе оренду, й пішов з небожем пані оглядати маєток.

— Гарний садок був,— говорив він, обламуючи сухе гілля,— тут його дві десятини, це вже правильно, бо ще наші батьки його орендували. А ото яруги — одне невгодіє, хіба вівці лише пасти, а його там, мабуть, десятин на вісім набереться.

На гречківці густо зеленіла озимина.

— Оце вам уже й бариші,— розважно провадив далі Смеркало,— вони не питали, коли взяли, ну й ви їх не питайте. А тут десятин двадцять буде.

Він хутко прикинув в умі й хитро підморгнув до небожа Пані:

— Це вже, вважайте, сто шістдесят пудів у кишені.

Небожеві пані було не до вподоби таке фамільярне поводження з ним, але розмова про пуди заставляла посміхатися хоч короткими кидьками. А Смеркало немов був господарем цього маєтку.

— За планами тут ніби менше, але мужикам його завжди здавали за сто десятин.

Коли небіж пані збирався вже сідати в фаєтон, Смеркало нагадав ще раз:

— Так ото ж, Володимире Петровичу, щоб так, як я говорив, то буде діло,— потім додав пошепки: — І бариня не будуть голодні. А коли попаде до таких, як ото Назар або Роман, то плакали ваші грошики.

— Гаразд, значить, до суботи, я буду чекати на тебе у конторі,— і сунув руку, Смеркало обережно стиснув її обома руками і повернув до лісу, а фаєтон по зеленій траві загуркотів на Мозолівку.

Сестра Назара, Кардашівна Оксана, за Романом, а в Романа знайомий служив у конторі, що орендувала землю. Додали ще Микиту, той ніколи не відмовлявся:

— їдьте й робіть. Та скоріше.. Нехай нам здають в оренду.

Поїхали.

Знайшли знайомого. Десяток крашанок — радить брати. . — Торгуйтеся тільки на совість. Пообіцяли колись випити по чарці й пішли до контори. Зайшли.

В конторі кажуть:

— Заждіть: начальник занятий.

— Може, й занятий, хіба це те, що в нас?

Чекають. Довго чекали. Навіть замарудило від тих ци* гарок, коли дозволили й мозолівцям зайти до кабінету. . Вислухав заклопотаний начальник і, ніби винувато, кажез

— До секретаря, будь ласка, зверніться.

Коло столу секретаря — як на підторжі. Микита попробував ліктями, але зразу ж якась панночка наробила крикуз

— Хуліганство! Гунни якісь, а не товариші!

Микиті слово "гунни" не сподобалось, і він, як стигла вишня, виліз назад.

За півгодини попереду вже ліз Роман.

— Хух, насилу добилися!

— Ви кажіть, що вам треба, а хукати будете десь собі на вулиці.

Роман почервонів.

— Та нащот оренди ж.

— Якої оренди?

— Та про маєток.

— Вам, мабуть, до земвідділу треба, а ви в мене час відбираєте. Ще хто там?

— Та як же, товаришу, коли ж це до вас

— Не заважайте, товаришу. Зверніться до дежурного. Роман глянув на Микиту, а той на нього, і обидва разом

занепокоїлись:

— Тебе б побила лиха година, ще й не встигнемо за сьогодні.

Знову пішли від столу до столу.

В коридорі на стільці без одної ніжки сидів вихрястий хлоп'як.

— Де воно в біса тут дежурний? — питав Роман.

— Я дежурний! Роман аж сплюнув:

— Чи бачили таку оказію: це ти про оренду знаєш, чи що?

Хлоп'як витер рукавом гострого, як у горобчика, носа і вирішив образитись.

— По-перше, на підлогу не плюйте, це вам не царський режим, а по-друге, є у вас заява з гербовою маркою?

— Заява?

В Романа й плечі обвисли.

— Ні, мабуть, попереду давай запалимо.

Кінчик гострого носа підстрибнув, і ластовинчатє обличчя одразу забуло образу.

— І мені можна? Дозвольте більше взяти.

— Бери.

— Слухайте, якщо ви про оренду, так це до нового управителя. Он то його двері.

Лише ступили до кабінету, гостре обличчя небожа пані Бугайської висунулось назустріч із-за столу.

— З Мозолівки? Управителя вам? Я управитель контори "Заготзерно".— Він підняв плечі й відкинувся на спинку крісла.— Здаємо в оренду маєток пані Бугайської, але (він вдивився в незнайомі обличчя) це доведеться, мабуть, до суботи почекати.

— Куди там чекати, товаришу, коли он земля вже як порох? Це ж лише два дні оці й годують людей.

Управитель стукнув гострою потилицею по спинці крісла, перерізає усмішкою обличчя, як тріщиною, і сказав:

— Добре. По дванадцять пудів на гурт і ні фунта менше.

Мозолівці згадали пораду: торгуйтеся.

— По вісім,— каже боязно Роман.

— Дванадцять.

— Вісім... ну — дев'ять!

Обличчя управителя робиться ще гостріше:

— Дванадцять, не даєте? Злякано зирнув Роман на Микиту:

— Та ми ось підемо порадимось.

Вийшли, ще раз скрутили по цигарці. Потім Роман чвиркнув крізь зуби й каже:

— Воно як припустити, що десятин з двадцять є вже готової, то ніби й нічого.

Микита застерігає:

— Гляди, ото, видно, жулик сидить, що торгується: очі так і нишпорять.

— Ну, а ти як думаєш? — провадив своєї Роман.

— Кажу ж тобі — жулик.

— Та я питаю нащот ціни.

— Гляди, щоб тільки не об'їхав — ото й усе.

— Так і ти ж дивись.

— А мені хіба що, я собі так: кажуть — їдь, чого ж і не поїхати.

— Ну, по десять можна, я думаю? — вже дратується Роман.

А Микита — байдуже:

— Авжеж, то таке: скажуть по десять, то й по десять даси.

Допалили цигарки і знову до кабінету. Управитель сидить, напрудивсь, як індик:

— Дванадцять!

Хоч ти кров з носа... Роман чухає потилицю, а Микита не зводить очей із рук управителя:

— Значить, і по десять не буде?

— Навіть і по одинадцять, не те що по десять.

Роман уже шкребе потилицю (сказано в Мозолівці: "Беріть"),

— Ну, ти як, Микито?

— Та я все бачу.

— Ну, а щоб по дванадцять?

— Та то вже скільки скажуть. Управитель розкрив срібний портсигар:

— Беріть, товариші!

Роман узяв і, затаївши дух, припалив. А Микита лише око примружив на золоту монограму.

— Ну, так що? — запитує управитель з усмішкою.— Будемо писати договір? Контракт?

— На всю?

— До клаптика, щоб я й стежки туди не топтав. Надрукували умову й прочитали:

— "...1923 року місяця квітня 13 гр-ни хутора Мозолів-ки Роман Шкандиба і Микита Бубна склали..." і т. д. і т. д,

Роман дивився просто в рот управителеві. Микита розглядав по стінах плакати, а управитель торохтів, як барабан.

— "... в тім, що вони беруть..." Дочитали.

У Романа стрибали в голові: "валюта, товарний карбованець, витрати, операційний план і тисяча двісті пудів пшениці".

"Якби ще раз прослухати",— думає Роман. А управитель знову папіросу і з усмішкою, як з новою копійкою:

— Підписуємо!

І перший розчеркиувся на весь аркуш: "Уповноважений заготконтори",— а далі були одні хвостики.

Роман думав: "Ще за дурня порахують". Бере перо й собі після "Ро Шкандиба" тягне хвостика.

А Микита нічого не думав: витер об голову перо й мовчки пошкрябав десь на чистому місці.

Взяли копію, з'їли біля воза по крайцю хліба й поїхали до Мозолівки.

Микита й на возі згадав:

— Ну й жулик, видно, отой, що підписував, спеціальний жулик: бач, якого хвоста закрутив. Гляди, Романе, щоб не об'їхали.

— Та ти ж чув, що читали?

— А хіба його розбереш: белькоче, як індик той.— Потім зробив на очі затінок від сонця і вставився на шлях: — Чи не Андрій Смеркало ото котить?

Придивився й Роман:

— Він і є.

Хутко надкотилися вози. Засмикавсь Смеркало на мішках, а Роман ніби аж зрадів:

— Ну, дядьку Андрію, ось земелька,— і повихав контрактом.

Якби грім на місці розчахнув Смеркалову коняку, і то, мабуть, менше було б здивування в його очах.

Тільки кинув: "Що?" — і навскоки до міста.

У місті радіощогли в небо і — Європа в маленькій кімнаті; а на селі радіо — Химка: хустку на голову сорокою через тин:

— Чули? Приїхали... взяли в оренду!

І за п'ять хвилин у Романа повна хата.

Смеркалові свати попереду на присінках тонталися та знизували плечима: чогось не могли зрозуміти, а далі й до хати зайшли.

— Ну, що ви привезли — розказуйте.

Роман сьорбав холодний борщ і почував себе героєм: для миру клопотав. *

— Що привіз? — дістав папірця й кинув на стіл.— Землю привіз. Ось'нате, читайте.

Гнат (був колись ротним писарем) наkostenчив чуба й почав читати. Слухають мозолівці, слухає й Роман: "Всі податки й продподаток, ще й по дванадцять пудів з десятини і тисячу двісті пудів неустойки..." Забігав очима по обличчях — насупились. А Смеркалові свати:

— Цебто і за ярки, і за ставок теж по дванадцять? — Пересміхнулися, немов козиря.прикупили.— Добра тобі комерція — бувайте!

Вийшли. А за ними рушили й інші. Роман схопився, аж борщ — на стіл.

— Куди ж ви, а про землю?

— Коли б по три, та щоб чиста, без иалогів, тоді я хоч і всю, а так і ступня не треба.

І теж із хати. Інші й собі:

— Можна вже й по п'ять дати, але ж не за ярки. На гречківці — то й я візьму.

Гнат ще раз наkostenчив чуба й зневажливо кинув:

— Ех, ви, голови полісадніковіє, куда ж ваше обраче-ніє було, коли контракта підписували. Ну, ми заберемо, в акурат, по дванадцять за пашню, а невгодія, обратно, кому зостануться? А це препорція.

Романа ніби обсипало гарячим піском: люди виходили,-

— Так чого ж ви писок вернете? — крикнув він услід.— Усім же миром брали!

Сусіда кинув уже з сіней:

— А я підписувався?

На це тільки й чекали ті, що тупцювалися ще в хаті:

— Отож і ми кажемо: хіба ти нас списував? Де це видно? Чи ти гадаєш, що бідак має з чого й по дванадцять заплатити? Попробуй сам похазяйнувати, коли ото так узав.

Роман схопив'договір:

— А це що? Ось написано все, брат!

Очі стрибали з рядка на рядок. Про мирян ні слова: умова складена була лише з ним та з Микитою.

Роман посунувся на покуття. А люди — були й нема.

Біля одвірка раптом заголоеила жінка. Її серце відчуло біду раніше, ніж докумекався чоловік.

Роман упав головою па стіл, і розкуйовджене волосся застрибало по розлитому борщі: "Шістсот пудів через тиждень? А де їх узяти? Ну, теличка, ну, хата... а потім попідвіконню?"

Приходив Микита. Його вже лаяли на вулиці. Роман дивився червоними очима й питав:

— Де ж були хоч твої очі?

— А хіба я не казав, що то жулик?

— Що ж тепер?# Через тиждень строк.

— А мені що, мир, значить, і поїхав.

— А як до суду потягнуть? Микита в сусідах.

— З голого — що з святого.

Роман заморгав, струсив на долівку росу з очей і відт вернувся.

Жінка вже переголосила перший біль і почала гострити злість, як мантачкою косу:

— Дурніших на весь хутір не знайшлося,— прискала вона.— Ось ми, мов, зробимо. Цілий вік ніхто не міг, а ми— за день... Куди ж пак, розумні!

Микита косився на великий Океании живіт і мовчки чухав потилицю. А Оксана не вгавала:

— Злиднів, бач, мало зазнали, так треба ще, щоб по завійку з власноїхати дали.

Романа це мов тупою пилкою пиляло:

— Оксано, хоч ти перестань, і без тебе вже тошно.

— Ні, не перестану. Як будуть цінувати, то й моїх подушок не помилують, а діти хай тоді за торбу та за дасть біг попідвіконню мантачать.

— Чого там цінувати,— вставляє й Микита.— Хіба мир допустить?

Краще б на шпичку наштрикнули Романове серце. Він люто торохнув кулаком по столу:

— Мир — кажеш? Хто, Смеркало, Лука чи Кіндрат тебе застоять? Аякже! Вони візьмуть земельку, скажи тільки, що несила твоя — з горлом видеруть, та тобі тільки дулю дадуть. Куди ж пак, із рук голоти брати: ні, їм треба, щоб ми прийшли до них та вклонилися: "На вас он тільки й надія..." А не діждуться павуки прокляті!

— Аякже,— перекинула Оксана,— у вас і без них від зерна засіки тріщать.

— Не мішайся, Оксано!

— Тепер — не мішайся, а як їхав, так послідню копійку видрав.

Роман ще лютіше вдарив по столу:

— Не встрявай, куди писок не лізе, говорю тобі!

— А як цінувати, то...

Оксана ойкнула, очі під лоб і посунулася біля столу.

Микита насунув на очі шапку, подивився на великий Океании живіт і вийшов із хати.

Перші гулі справляла весна: полем дули голі вітри, і в оксамит прибиралася вечорами рілля.

Щоранку мозолівці, як на ярмарок, їхали на поле. На обніжках до малинових присмерків маячили вози, коні й окремі крапки людей. Поверталися додому мозолівці за-, смажені на вугіль, з сильним духом землі.

А Роман сидів тумою біля столу й дивився пустозоро в темний куток. Гостра злість, як биті скельця, роздирає йому груди. Хотілося затиснути всю обиду в кулак і торохнути ним або себе по голові, або отих жмикрутів, щоб від них залишилась сама дробина. Може, хоч вона вже не буде подібна до своїх зажерливих батьків...

"Ну, я ж вас провчу,— кивав він*до вікна,— ви пізнаєте, як чужими руками жар загібати!"

А напасть вагніла ще більше: в хатині, в муках рожан-ня, стогнала Оксана. Заходили вечорами сусіди, радили: "Бери сам, а потім від себе. Може, й не заробиш, але ж і в збитках не будеш". Роман тоді говорив: "Авжеж, що так, приставай до компанії". Сусіда брав шапку й низько вклонявся: "Спасибі вам, себто не мала баба клопоту та купила поросля... Куди вже нам, неписьменним".

Роман схоплювався і, як зловлений звір, носився по хаті:

— А-а, неписьменні! А як від барині брали, так про це не гадали. Гаразд же, гаврилівцям віддам, чортові, дияволу віддам, себе звезду, а вклоняться не стану нікому.

Найпізніше заходили такі, як і він, і винувато говорили:

— Ми ж не відмовляємося, хіба нам не потрібен попас, чи що, ну що ж, як несила наша — дорого.

Один лише Назар говорив, як сокирою рубав:

— Матері вашій трясця! Не я казав — "складаймо не-замож2", так ні — боялися, що голотою прозивати стануть, все в пикаті перлися!

— Ну, та й що б твій незамож зробив?

— Що? Зумів би кому слід на пузо наступити, і зерно б усе до фунтика було. І другі б кінці знайшли.

— Ну, вже розпятався... Ти краще скажи, що зараз робити?

— Брати та й сіяти.

— А платити — жолудями? Назар визвірився:

— Ну, так до чорта контракт. От ще отара безголова зібралася!

— Так підписано ж!

— А може, то елімент якийсь контракт писав? Хіба їх мало до Радянської влади присалось?

*— Елімент! Володимир якийсь, а не лімент, а далі біс його знає — може, лімент який. Назар дратувався:

— А на скільки ви склали умову, на сто десятин? А там стільки і в заводі не було, це я й без плану докажу.

— А він є такий?

— Вам — показували його?

Роман увесь час підпирав долонями голову і всотував поради, як пересохла земля вологу, а на останні слова навіть голову підніс:

— План?

Аж очі засвітилися зірочками:

— Немає плану, це і в конторі говорили, що, мабуть, згорів у маєтку.

— Дивися ти, клятий Назар, і придумає.

— Ну, так що тепер?

— Давай, мов, сто десятин і ні клаптя менше. Прийшов Микита. Радились і вирішили: на ранок знову до міста..

За два дні перший раз ущипнув Роман крихту хліба і через силу її проковтнув.

їхали низом через балку; праворуч — столипінські хутори, а поруч з дорогою, тикаючи в небо голоблями, маячили на обніжках вози. Попід синьою смугою клубками здійсмався курява. Шлях до міста. Віз торохтів нудно й настирливо. Роман звисив ноги через полудрабок і пустозоро дивився в землю. Учора ніви прояснилось у голові, а сьогодні він знову борсався, як у тенетах. "Ну, скажу — помраченіє на мене найшло, нехай тягнуть у суд... А може, таки зглянутьс: невже ж останню теличку продавати? Ну, з мене теличку, а з Назара, а з Микити — душу візьмеш чи драною свитою дірку заткнеш?"

Серце стискалося від образи — для миру клопотав, не для себе. А ліс спереду все ще видавався за смужку.

Коли Роман та Микита заявили в конторі, що на таких умовах не візьмуть, управитель, сміючись під вуса, відповів їм коротко:

— Бачили очі, що купували. Мозолівці дивляться спідлоба:

— Там не буде ста десятин.

А управитель забігав було очима, а потім — як шилом:

— А в контракті що сказано: "Більше чи менше, скільки виявиться". Так-то, хлопці, а за три дні не внесете половини — потягнемо до суду.

Романа ці слова різали, як по живому, і він уперто твердив:

— Нема там ста, як хочете, і більше й менше нема там...

Микита зирнув спідлоба на гостре обличчя управителя і згадав поради Назара.

— А як ми підемо до самого товариша начальника? — якось несподівано вигукнув він.— Може, тут лімент який завівся?

На це вже управитель визвірився: *

— Хоч і під три чорти! Теж орендарі! Гадали, мабуть, що й увесь вік будете кров ссати з пролетарської революції. Ні, голубчики, дурниця минулася. Тепер товариш Ленін про таких, як ви, говорить: "Нехай обростають, а ми будемо їх стрич". Диктатура, брат, пролетаріату, а не орендарів..; і за такі взивання при виконанні службових обов'язків, якими ти ображаєш мене, тепер і начальник не помилує.

До кабінету начальника пішов уже сам Роман. Микиті щось несподівано приспічило палити.

— Сівба вже проходить,— говорить начальник,— а ви тепер відмовляєтеся. Так, товариші, не можна. Нема там ста — ми вам не вороги: перевіримо, відкинемо. А угода складалася для того, щоб заставляти виконувати обов'язки. Будемо перевіряти.

Люди сіяли ярове, саджали городину, а Роман ходив як тума. Тиждень уже, як у хаті ні топилося, ні варилося.

Оксана після мертвої дитини й сама дихала на ладан.

Голодна й замурзана малеча скиглила на долівці цілими днями, на долівці й засипала.

"Хоч би грім ударив у мене абощо,— думав Роман.— Не встиг із наймитів вибитися, хата згоріла, зіп'явся на ноги — іди на війну землю боронити. Ну, я ж боронив. Так де ж та земля? Хіба й того, що мені осколком у бік всади-? л о. У-у..!"

Як сторінки книги, стрибали думки:

"Чому приговора не взяв? Ну, нехай, може, на мене помраченіє найшло, так я ж був один, та ще, можна ска-. зати, Микита, а вас же ціла громада... Та на біса той приговор, коли ви чесні люди".

Не звеселив Романа й землемір, якого прислала контора.

"На голові значок блищить, а в голові що? Хіба його перевіриш? Скільки захоче, стільки й нарахує". Разом із землеміром приїхав і якийсь молоденький уповноважений від контори. Роман йому просто сказав:

— Дарма це все робите, товаришу, передавали б у суд зразу, та й годі.

Хотів уповноважений пожартувати, уже й око зіскалив, а глянувши на Романа, лише проговорив:

— Чи чуєте, обійдеться якось, не турбуйтеся, а над контрактом, товаришу, ще й революційне сумління єТ

Не зрозумів його Роман і тільки безнадійно рукою махнув:

— Хай обходиться, мені вже однаково, хіба для других буде наука, як мирові служити.

Землемір апатично оглядав покривлені стіни і по них бліді паростки рослин. Голий вітер на полі продув наскрізь його тендітне пальто і зробив червоні руки схожими на гусячі лапи. Голодна фантазія міської людини— ще в дорозі намалювала собі перед ним варене, смажене й печене, але на цьому непокритому чорному столі був лише густий шар пороху, і тому присмерки, що сунули на вікна, були безпорадно нудними і тхнули мишачим послідом. Розмову, яку намагалися вести уповноважений з Романом, тягли вони нудно й немічно, ніби лише для того, щоб під дзюркання цвіркунів не думати про добру вечерю та свіжу постіль.

Землемір сидів біля сонного вікна й лише раз запитав:

— За горло вже, значить, бере куркуль, а комнезам же ваш'де? Чи ви гадаєте й самотужки справитися?

В голосі його вібрувала злість. Роман на це аж скрививсь:

— І ви тієї ж? Та на біса нам той незам? Нам хліб нужен, зерно, товаришу, нужно, та щоб ми однієї думки були. А то, бачите, злидні неначе й голови у всіх відібрали. А ви

— незам.

Землемір сердито плюнув на підлогу і, ляскаючи долонею по кулакові, затупсав по хаті. Коли хто затулювався цигаркою, вогник блимав кожного разу на міді його значка і непокоїв Романа. "Хіба його перевіриш? Скільки треба, стільки й нарахує",— думав він. І мозолівці також думали: "Захоче — обдурить". Порадили Романові хоч тепер пильніше доглядати. Роман на це тільки махнув рукою:

— Тепер все одно: захомутали вже.

Тоді доручили Гнатові записувати "чисто все". Тут же попросили в землеміра й аркуш паперу.

Другого дня до самого вечора були на межі. Юні поля пахли сонцем і зеленою кров'ю рослин, від чого кров у людей робилася бурхливою і неспокійною. Парубійки, які бігали з вішками, стрибали через заводи, як бузівки, щебетали ли-ховань молодіцям на шляху, і їх молоді голоси дзвінко відбивалися від лісу. Навіть на Микитиному обличчі заграла спокуса весни.

— Гнате, гав не лови,— кидав він до гурту,— дивись, он землемір цілу десятину в кишеню потяг.

Гнат заклопотано підводився з зеленого долу, настирливо совав свого носа в абрис землеміра, щурив око над трубою, потім крізь кулак і все писав собі на папірець.

А Романові до всього було байдуже. Він, сірий, з наїженою щетиною бороди, сидів опукою на заповіді й дивився кудись далеко поза межі цієї землі.

Прийшов і Назар Кардаш. Видно, за ніч він щось надумав, бо балакав ще більш упевнено.

Під кінець кинув навіть з презирством:

— Ех ви, гниди, а не громадяни — вас ще тільки нігтем, а ви вже й рачки, а де ж залізна рука робочих і крест'ян?— Потім пішов до Романа й роздратовано запитав: — А ти вже здихаєш? Хоч до вечора подожди... Теж мені громадянин-громадянин!

Зеленкуваті його очі, як скельця теодоліта, гостро блискали на побитім віспою обличчі.

А Роман ніби нічого не чув. Тоді Кардаш плюнув собі під ноги і з межі повернув до Гаврилівки.

Об обідню пору Гнат забув про обов'язки контролера, засунув за халяву свій "абрис" і потяг на село обідати. Назад повернувся він, коли вже праця на полі була скінчена, але Гнат встиг поторсати важок під теодолітом і поставити до свого "абриса" ще одну паличку, потім із половини цього "абриса" він скрутив козячу ніжку і, вважаючи доручене діло вже закінченим, зітхнув з полегшенням.

Увечері з межі пішли знову до Романа. Йшли похмуро й мовчки, ніби разом із вечірніми присмерками насунулась і думка про якесь нове життя, а яке воно? Он і Мозолівка вже скаламутилась, як повідь повесні. ■

Біля Смеркалових воріт стояли коні, на яких їздив управитель. Помітивши людей, що надходили з поля, сіра постать у капелюшку з облізлими колібрами метушливо зсунулась з екіпажа й зникла в дворі. За дебелими ворітьми загризли важкими

ланцюгами собаки.

Коли вийшли на дорогу, уповноважений від контори, ніби обрахувавши вже намір, звернувся до Романа:

— Кріпися, козаче, отаманом будеш. Гляди, ще й контора тебе стане просити, щоб хоч по вісім забрав.

— Нехай хоч і даром віддають,— кривлячи губи, відпо* вів Роман,— мені тепер однаково: те, що я за тиждень пере* страждав, уже не викупиш пудами.— Потім додав згодом:— А землі нам не брати.

На порозі зустріло заплакане дівча:

— Тату, мама кажуть свічку їм дати в руки, а я не знаю, де вона.

В темній хаті почорнів сірий вечір і дихнув вогкою задухою.

За весь час, доки землемір роздратовано цокав на рахівниці і креслив біля підсліпуватого каганця фігури, Роман лише раз зайшов до хати.

Порився він на божниці, заглянув до мисника і вийшов кудись до хатинки. А сусіди, повертаючись з поля, забігали на світло каганця, дивилися на землемірове креслення й сміялись із Гнатової арифметики:

— Точнісінько так і в нього було,— і їхали собі додому. Двері не зачинялись, бо натомість приходили друзі.

Дехто тикав у папірець заскорубленими чорними пальцями й говорив:

— О, бач — ярки. Буде хоч на прогульку куди ходити Романові.

Прийшов і Назар Кардаш. З ним було ще двоє із Гаврилівки. Подивився Кардаш на план і хазяйновито запитав:

— Ну, скільки наміряли?

Землемір заклопотано відмахнувся рукою.

— Встигнете!

— Та нам все 'дно, скільки там не буде, а оце товариші з гаврилівського не зможу,— і він кивнув на тих, що зайшли разом з ним.— Так вони, значить, всі до компанії пристають.

— А ні,— так і самі,— додав один із гаврилівців.

— Де Роман?

— Та він, мабуть, коло баби.

Землемір нарешті цокнув востаннє на рахівниці й собі теж запитав:

— Ну, де хазяїн? Нехай за пляшкою посилає* Селяни заворушились і посунули до столу.

— Скільки ж воно показує?

— Чи так, як по-нашому?

— Без пляшки не визнаєте.

— Та це не важко, у Химки курилось.

— А все ж таки?

— Десятин на п'ять общитали?

Землемір зробив довгу паузу, потім з самозадоволенням відказав:

— Більше.

Дядьки радо захвилювалися.

— Та де'там Роман? Гукнули.

Ніхто не озвався.

Заглянули до хати й остовпіли: на ліжку, вже із свічкою в руках, лежала Оксана. Романа не було. Назар стрепенувся:

— Де батько?

Діти злякано заверещали й поповзли на ліжку до матері в темний куток.

За Назаром всі хутко вийшли надвір. Ще раз гукнули:

— Романе, чуєш?

Скрізь було тихо, тільки на призьбі моторошно вив собака.

В клуню чорним отвором темніли ворота.

Всі презирнулися. Ворота впадали до очей, мов темне гробовище. Зайшли й до клуні, але з сонця зразу нічого не могли розглядіти.

Коли Романа вийняли з петлі, він гірко застогнав, через силу звівся на ноги й мовчки пішов, мов п'яний, до хати.

Валки, 1923